

Реферат о завршеној докторској тези Александра Суботића

„Однос личног идентитета и религиозности“

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији:

Кандидат мр Александар Суботић рођен је 1969. у Београду. Дипломирао је 2000. на Факултету политичких наука у Београду – смер новинарско-комуниколошки, просек оцена 8,50; оцена на дипломском испиту 10. Завршио је последипломске студије Алтернативне академске образовне мреже 2002. године – смер Студије културе и рода, просек оцена 9,23, као и 2006. Дипломатску академију Министарства спољних послова Републике Србије – просек оцена 9,86. На Факултету политичких наука у Београду одбранио је магистарску тезу „Антрополошки приступ идентитету“ 2009. године.

Од 1992. до 1995. радио је као аутор и новинар на Радио-Индексу, као један од уредника у емисији „Цез за почетнике“. Од 1995. до 1997. радио је као аутор прилога у образовно-научном програму РТС. Током 2001. био је сарадник на пројекту UNHCR регистрације избеглих и расељених лица. Од 2001. до 2002. радио је као новинар-сарадник у дневном листу „Глас јавности“. Од 2003. до данас ради као координатор за наставу на Дипломатској академији Министарства спољних послова Републике Србије на пословима организације и спровођења наставе на Основном програму дипломатске обуке. Мр Александар Суботић има звање првог саветника.

Прихваћен је за објављивање његов рад „О неким аспектима схватања интуиције, недискурзивног и дискурзивног“, у часопису *Годишњак Факултета политичких наука*, год. XII, бр. 19, 2018 (налази се у штампи, приложена потврда).

Обим дисертације Александра Суботића „Однос личног идентитета и религиозности“ је 259 страна (247 страна текста, остатак библиографија). Наведено је 186 библиографских јединица. Текстови обухватају различите области: од филозофије преко антропологије, психологије, социологије, културологије, математике, физике, политологије до религије и теологије. Литература је веома релеватна за дотичну тему, тако да је на основу ње Кандидат био у стању да напише веома квалитетан рад.

2. Предмет и циљ дисертације:

Сагледавши дубоку кризу савременог света, пре свега преовлађујућу безличност и отуђеност човека, као и комплементарне феномене – с једне стране секуларизације и растакања религије, а с друге опасну тенденцију верске нетрпељивости и фанатизма, Кандидат се одлучио да испита комплексан однос личног идентитета и религиозности. Он је себи поставио задатак да истражи да ли је конформистичко приклањање данашњег човека надмоћном систему, оличеном у друштвено-економској, војној и медијској моћи, условљено губитком личног идентитета, који у крајњој инстанци почива на растућем нестајању истинског личног религиозног искуства, односно да ли је изобличавање и инструментализација религије условљена преовлађујућом тенденцијом надмоћности колективног над личним идентитетом у сфери религије.

Кандидатова идеја да упоредо испитује с једне стране утицај религиозности на формирање основа за развој личног идентитета, а с друге стране осветли како се лични идентитет, као шири појам, односи према једном од својих конституената – религијском идентитету, свакако је оригинална. Уместо да једнострано успостави примат једног од полова односа, он показује међусобно условљавање личног идентитета и религиозности, с правом уверен да човек свој истински лични идентитет досеже тек када се духовно уздигне до највишег ступња аутентичне религиозности.

Као упориште за мултидисциплинарно истраживање проблема односа личног идентитета и религиозности, Кандидат се определио за антропологију. Будући да сматра да антропологија као интердисциплинарна наука у себи обједињава различита поља анализе, он је веровао да ће му управо такав приступ омогућити да постављени проблем осветли из различитих углова. Имајући у виду да је ауторова изходна теза уверење о постојању заједничке антрополошке основе из које простиче религиозност присутна у свим великим светским религијама, он настоји да својом опсежном и уверљивом аргументацијом легитимише постојање тог религиозног основа. Упоредо са легитимисањем тог најдубљег религиозног темеља, без обзира на то што он код појединих људи није увек освешћен, Кандидат подвргава критици сцијентизам и постмодерну као најзначајније савремене теоријске опоненте религијског веровања, те аргументовано показује да нема непремостивог јаза између науке и религије.

Иако је уверен да сфера религије измиче научном захвату, да се не може у потпуности појмити интелектуалним средствима, Кандидат се не одриче научног приступа и не запада у ирационализам, већ сматра да се надумна средства могу употребити тек када се претходно исцрпу рационалне могућности анализе. Стога

његова замисао расветљавања проблема односа личног идентитета и религиозности подразумева кретање од посебнонаучних сазнања преко филозофије ка мистици.

Појам религиозности Кандидат иницијално разматра у оквирима антропологије религије, са освртом на психолошка тумачења религије (пре свега Фројдово, Јунгово, Ериксонско). Будући да Кандидат сматра да не треба бити искључив, да је неопходно градити мостове између различитих теоријских позиција, он је покушао да, тумачећи ставове о религији значајних постмодернистичких аутора, ублажи конфронтацију између модерних и постмодерних настојања да се разуме човекова личност.

Циљ дисертације је да се изложи и процени значај различитих импликација односа личног идентитета и религиозности, као и да се одреди појам аутентичне религиозности. Те импликације тичу се најважнијих питања човекове егзистенције – животних вредности, смисла и сврхе постојања, реаговања у датим друштвеним околностима, нарочито у кризама. Кандидат намерева да покаже да искључивост и нетолерантност, а поготово верски ратови и фанатизам не извиру из истинске религије, већ да су последица доминације колективног идентитета. Кандидат очекује да ће његов интердисциплинарни приступ феномену религије, којим би се разграничила аутентична религиозност од изобличених форми религије, омогућити предуслове за будуће емпиријско истраживање како појединих религија тако и друштвених конфликата повезаних са инструментализацијом иницијално религијских осећања. Такође, он очекује да ће критиком редукционистичког приступа религији сцијентизма и постмодерне, те показивањем њихове неосвешћене метафизичности, онемогућити да се људи којима је стало до интелектуалног поштења олако односе према религијском веровању као према тобоже заосталом и патолошком испољавању свести.

3. Основне хипотезе од којих се полазило у истраживању:

Главна хипотеза бр. 1:

Степен развоја личног идентитета појединца нужно кореспондира са начином на који се промишљају, као и са мером у којој се прихватају религијске вредности, независно од тога да ли се појединац саморазумева као религиозан или не, тј. да ли те вредности доживљава као религиозне, или као вредности секуларног хуманизма (хришћанског или било ког другог религијског наслеђа).

Овако конципирана хипотеза претпоставља да постоји изразито јака веза између личног идентитета и вредности које чине контекст његовог развоја. У теоријској визури Кандидата су пре свега вредности које су, у историјском смислу, биле вековима функционалне као део религиозног мишљења. Брижљиво се чувајући крајности било које врсте, с једне стране надменог сцијентистичког омаловажавања онога што измиче редукционистичкој научној апаратури, и постмодерног растакања појма идентитета, с друге стране конфесионалној искључивости, неспремности да се испољи отвореност у приступу становишту другог, он не пропушта да истакне како није легитимно да институционална религија полаже право на то да вредности мира и љубави, као и чинове солидарности, милосрђа, пожртвованости, несебичности, праштања, понизности и подређености „општем добру“, присваја као искључиво свој домен. Наиме, поред наратива о узвишеним вредностима, историја је препуна и организованог насиља у име религијских догми, тотализујућих настојања да се сви аспекти живота ускладе са схватањем које је о апсолутној истини прописивала елита религијских институција. Отуда ће Кандидат настојати да покаже да појам религије, ако се он неоправдано сведе на пуку религијску идеологију и облике инструментализације религијске свести, и појам аутентичне религиозности у крајњем исходишту не припадају истој димензији, и да управо у тој различитости димензија треба сагледавати напетост унутар саме религије као такве, будући да она може бити како извор друштвених конфликта (искључивости, нетрпељивости, фанатизма), тако и медијум моралног и духовног преображаја појединца, заједнице и читавог човечанства. Кандидатова руководећа интуиција јесте да „удаљавање од заједничке основе религиозности у правцу инсистирања на њеним посебним облицима, потенцијално доприноси друштвеним конфликтима“. Свестан да се неки теоретичари опредељују за употребу појма религије у множини, будући да су уверени у суштинску различитост њених различитих облика, Кандидат нуди аргументе зашто следи оне који преферирају једнину. Он наиме верује да постоји заједнички основ свих религија, да управо из тог заједничког језгра извире аутентична религиозност.

Помоћна хипотеза бр. 1:

Два кључна елемента аутентичне религиозности су осетљивост појединца на питање трансценденције (без обзира да ли је тај појединац припадник религије која подразумева веровање у свето), и осетљивост појединца на питање вредности. С обзиром на то да је религија везана за свето, нама је мање важно да ли се ради о

припаднику религије која подразумева веровање у натчулно биће, или се ради о тежњи за просветљењем, да се буде свет.

Кандидат сматра да није неопходно опредељивати се за једну од страна у вишевековном спору око урођености и стечености религиозне садржине човекове свести. Уместо тога, плодније је усредсредити се на разумевање саме те садржине. По њему, евидентна је реалност дубоке човекове потребе за оним што трансцендира његову прозаичну свакодневицу. Чак и они који одбацују религију као такву, свесни су да је човек метафизичко биће. Човек осећа незадовољство својим датим, чулним идентитетом, те настоји да самог себе превазиђе, да успостави свој потенцијални духовни идентитет.

Главна хипотеза бр. 2

У корену савремених верских сукоба није религиозност, нарочито не аутентична религиозност, већ политички инструментализована квазирелигиозна свест.

Свестан чињенице да унутар свачијег личног идентитета постоје моменти колективног идентитета (припадност различитим заједницама, поистовећивање са различитим улогама), Кандидат сматра да је неизбежна напетост између човекове потребе да припада и да буде свој. Као што се без друштвеног посредовања не може уобличити нечији лични идентитет, штавише не може се ни постати човек, тако и претерани нагласак на колективном идентитету по правилу гуши лични идентитет. Отуда се Кандидат у разумевању истинске форме религије, избегавајући крајности колективизма и индивидуализма, опредељује за дух саборности. Што се тиче верских сукоба, они не извиру из човековог најдубљег религиозног искуства, него из површног усвајања религијске садржине. Док су истински религиозни људи испуњени осећањем љубави и мира, спремни да окрену други образ и чак да воле непријатеља као самог себе, квазирелигиозни појединци би да, често не само симболично него и дословно, пониште оног другог.

Помоћна хипотеза бр. 2

Што је виши степен присуства аутентичне религиозности у личним идентитетима, мања је могућност од избијања интерперсоналног конфликта.

Пошто је навео пет критеријума који су садржани у готово свим емпиријским истраживањима религиозности (јачина верског уверења, религијско искуство, религијска пракса, познавање садржине религије, утицај на свакодневни живот),

Кандидат истиче да је веома тешко квантификовати аутентичну религиозност. Док религијска пракса и когнитивна димензија у великој мери могу бити квантификоване, остале три димензије углавном измичу емпиријској верификацији, а управо су оне од суштинског значаја за разумевање аутентичне религиозности. Самим тим, постоји принципијелна граница научном приступу религији, те свако онај ко би се усудио да говори о дубљим нивоима религије, поготово о аутентичној религиозности, мора да има, што би рекао Рудолф Ото, лично искуство доживљаја светог.

Током својих бројних интердисциплинарних извођења, наводећи уверљиве аргументе из различитих сфера, било да се ради о природној науци, математици и филозофији, било да су у питању антропологија, психологија, културологија или политологија, Кандидат је успео да докаже своје полазне хипотезе.

4. Кратак опис дисертације:

У уводним разматрањима Кандидат на теоријски истанчан начин поставља проблем односа личног идентитета и религиозности. Свестан да се полови тог односа могу сматрати као равноправни, као и да се неке од тих половина може дати примат, он се одважује на покушај интердисциплинарног размевања тог сложеног односа. Суботић најпре указује на терминолошку пометњу око употребе појма *лични идентитет*. Као што се у филозофији појам идентитета може употребљавати и у позитивном и негативном значењу, у зависности од теоријског контекста у коме се дотични појам јавља, тако и психолози приписују најразличитија значења појмовима идентитет, лични идентитет, ја, личност, *self*. Будући да је за Кандидата појам личног идентитета кључни референтни појам „за промишљање свих форми људског деловања“, након што је појаснио терминолошку збрку, он у даљем току извођења инсистира управо на разлици између ега (човековог телесног ја) и сопства (духовног језгра личности). Али, по Суботићу, није неопходно само прецизирати значење појма лични идентитет, него је исто тако важно одредити се према феномену религиозности, поготово ако се има у виду да живимо у секуларном времену, када су многи крајње скептични према садржини различитих религијских учења. Да би показао да чак и они који оспоравају право на истину религији и метафизици, који их свде на неку врсту фантазије, и сами рачунају с некаквом имплицитном, неосвешћеном метафизиком, Кандидат се одлучује на критичко разматрање сцијентизма и постмодерног дискурса. Позивајући се на чињеницу да су многи велики научници били веома религиозни, он се противи

сужавању истине само на оно што може бити попредмеђено. Сцијентистичко дискредитовање верника као људи који су интелектуално недовољно зрели, који су неодоговорни и неспособни за суочавање с реалношћу, за њега је израз управо предрасудама оптерећеног става, догматизма који иначе они олако приписују религиозним људима.

Кандидат значајан простор посвећује феномену мита, анализирајући пре свега становишта Леви-Строса и Јунга, чиме се показује да и само митско мишљење почива на својеврсној несвесној логици, да се мит никако не сме третирати искључиво у пежоративном смислу. Што се тиче односа религије и религиозности, Кандидат не само што нуди аргументе за употребу појма религије у једнини, уверен да различите религије имају заједничко језгро, него и инистира на примату религиозности над религијом. Суботић је склон мишљењу да би религиозност била некаква човекова универзална предиспозиција, која додуше не мора да се развије и испољи. Иако се она најчешће уобличава у неосвешћену припадност некаквој конфесионалној заједници, која је један од битних конституената нечијег личног идентитета, понекад може да поприми и облик аутентичне религиозности. Док је површна религиозност често извор конфликта, поготово када се у екстремним случајевима испољи у форми фанатизма, истинска религиозност је, као што с правом наглашава Суботић, темељ могућности љубави и мира међу људима.

У поглављу „Неки аспекти постмодерне мисли о субјекту, идентитету и религиозности“ Суботић анализира теоријско залеђе савременог обезвређивања традиционалних појмова субјекта, личности и идентитета. Он показује да социјални конструкционизам, који критикује како просветитељски рационализам тако и традиционалну религиозност, инспирацију за одрицање легитимитета појмовима као што су личност, став, суштина, људска природа, субјект, налази у постструктурализму Фукоа и Дерида. Док Фуко уместо креативног субјекта промовише владавину безличног дискурса, Дерида заступа гледиште о структури која нема повлашћено средиште. Но ма колико се заступницима постмодерне чинило да је неизбежно растварање трансценденције у иманенцији, Кандидат настоји да покаже да то ипак није случај, да се чак и у теоријским радовима главних инспиратора постмодернистичке мисли наслућује траг трансценденције. Указавши на извесно преклапање романтизма и постмодерне у критици модернизма, пре свега његовог научног духа, Кандидат

указује да није могуће сасвим избећи метафизичност у тезама о свемоћи дискурса, да релативизацијом тзв. великих прича израћају њихове постмодерне сурогат-форме.

Након што је изложио Гелнерову критику постмодерне антропологије и указао на разлику између појмова особа и личности у Келијевој психологији личних конструката, Суботић с правом подвргава критици Гергенов изворни социјални конструкционизам, тако што Гергенов став да конструкционистички дискурс мора да се одрекне права на трансцендентну Истину примењује управо на Гергенову теорију и његове следбенике.

У наставку разматрања теоријских претеча постмодерног дискредитовања субјекта, идентитета и личности, Суботић се усредсређује на Витгенштајна и Јулију Кристеву. Он показује да постмодернисти селективно усвајају Витгенштајнову филозофију. Они се надовезују на његову теорију језичких игара а занемарују димензију неизрецивог. Мада је Витгенштајн несумњиво дао велики подстрек уобличавању логичког емпиризма и филозофије обичног језика, никако се не сме изгубити из вида огроман значај не само за његово мишљење него и егзистенцију оног неизрецивог, мистичког.

У којој мери чак и толерантан став појединих постмодерниста према религији не омогућава истински увид у феномен аутентичне религиозности, Кандидат показује конфронтацијом тврдње Јулије Кристове о човековој потреби да верује и учења Св. Јована Касијана. Упркос томе што одбацује Фројдово редуccionистичко гледиште о религији као пукој илузији, што допушта могућност да је хришћанство у својој афирмацији патње са ближњим темељ европског хуманизма, њој ипак остаје страна мистичка димензија љубави у хришћанству. Они којима је стран доживљај светог могу да схвате веру која извире из страха од казне и наду у онострану и онострану награду, али не и безрезервну љубав лишену било какве примесе егоизма.

У демаскирању постмодерне стратегије Суботић указује на селективност постмодерне у позивању на научне теорије. Тако је за већину постмодерних мислилаца теорија хаоса један од главних адута у оправдавању захтева за променом теоријске парадигме. Из њихове визуре теорија хаоса не само што легитимише начелну непредвидивост система као последицу њихове нестабилности, него је и темељ дискурса о непостојаности значења. Указавши да је теорија хаоса главни постмодернистички аргумент за све оно антисистемско, антитотализујуће, било да се

ради о науци и уметности, било о друштву, Суботић подсећа да постмодернизам занемарује да је сама идеја математичког хаоса заснована на посматрању апсолутно детерминисаних система. Управо математика на којој почива теорија хаоса у знаку је платонистичких идеализација, штавише нераскидиво је везана за бинарни систем мишљења, те тиме партиципира управо на прокаженој тотализујућој логици идентитета.

Значајан простор у своме раду Кандидат посвећује анализи Жижековог схватања веровања. Незаинтересован за „застарели“ класични појам истине, препуштајући се лагодном постмодернистичком поигравању значењима, словеначки филозоф тврди да је с једне стране атеизам потајно унутрашње убеђење верника, као што су с друге стране наводно материјалисти једини прави верници. У настојању да дискредитује хришћанство због свог потенцијално насилног универзализма, Жижек тврди су „партикуларистичке“ религије заправо толерантније од хришћанства. Као аргумент за своје гледиште Жижек наводи да хришћански мото „Сви су људи браћа“ подразумева искључив став „Они који нису моја браћа нису људи“. Кандидат не само што показује формално-логичку неисправност Жижековог извођења, него и карактеристично слепило оних који се попут Жижека сујетно препуштају телесном мудровању, којима је страном искуство мистичке љубави. Након што је навео речи Св. Силуана Атонског, изречне на основу личног опита, да особа која је испуњена благодаћу Светог Духа доживљава читавог Адама као део себе, да у њој нема одбацивања било ког човека, па ни највећег непријатеља, Суботић продужава са критиком Жижековог става о наводном Злу Бога Оца. Осврнувши се на Жижеково дрско извођење о Светој Тројици, по коме је Бог наводно зао зато што је напустио властитог Сина, Суботић подсећа да је контекст у коме се одиграва тобожње напуштање Сина заправо домострој спасења палог човечанства, као и целокупне творевине, те тиме израз највише љубави.

Квалитет Суботићевих извођења огледа се у томе што он, чврсто утемељен у најбољој европској теоријској и религијској традицији, следећи идеала истине и правде, имајући искуство светог, не зазире од помодних постмодернистичких идола. Тако Кандидат нпр. указује на проблематичност Деридине интерпретације Кантовог схватања морала и религије, на недопустиво померање значења неких од кључних Кантових појмова. Но Суботић не одлази ни у другу крајност. Трудећи се да осветли вишедимензионалност нечијих интенција, он се не односи апстрактно негаторски према

постмодерним мислиоцима, већ настоји да укаже и на њихове прихватљиве увиде, као што је онај позног Дериде о универзалном значају праштања и покајања.

У својој критици постмодерног оспоравања великих прича, Суботић подвргава постмодерну властитом филозофском методу деконструкције. Он не само што показује да хришћански Логос измиче постмодерној критици логоцентризма, него и да она такође не погађа аутентични хришћански субјект, хришћанина који се труди да преобрази своје биће, поготово не обожену личност.

Кандидат значајну пажњу посвећује Фукоовом позном указивању да треба реafirмисати духовни оквир у којем се јавља чувени делфијски став „Упознај самог себе“. Он се слаже са Фукоом да је заиста неправедно занемарени став „Старај се о самом себи“, као и да је у Новом веку, једностраним картезијанским духом нарушена античка повезаност филозофије и духовности. Иако примећује да је Фукоу био стран доживљај светости, Кандидат сматра да је дозвољено транспоновати Фукоово схватање духовности у контекст религиозности, будући да је аутентична религиозност усмерена на сагоревање ега, тј. на духовни преображај човека.

Указавши да су у постмодерној мисли доведени у питање основни „инструменти“ спасења од површности, досаде и бесмисла – идентитет, постојаност става, оцрквљена вера, потреба за трансценденцијом, духовни садржај појма љубави, Суботић разматра развој човековог идентитета у контексту односа субјективног и објективног смисла, те истиче повезаност личног човековог идентитета и апсолутне истине и смисла. Узгред се осврће на Жижекову жељу да сам буде „етичко чудовиште без саосећања“, да у свету осећајност буде замењена хладном и окрутном страшћу. За Суботића таква жеља је не само симптом постмодерног интелектуалистичког поигравања појмовима, бриге како да што успешније фасцинира публику, него и знак болесног стања.

На крају поглавља Кандидат разматра Ватимову концепцију „слабе мисли“ и „нерелигиозног хришћанства“. Уверен да Христов *kenosis* омогућава концепцију ненасилног и неапсолутног Бога, Ватимо сматра да се тиме допушта могућност трансформације религије у нешто што припада искључиво личној сфери. Иако има разумевања за Ватимов позив на љубав и милосрђе, Суботић подсећа да религију ипак не треба ограничити на љубав. Уколико човек није заинтересован за истину, као што је то често случај са постмодерним човеком, постоји опасност произвољног тумачења

Христовог учења. Уместо да се бори са својом страсном палом природом, као и силама поднебесја, ружичасти човек постмодерне би се ограничио на произвољан избор прихватања оног што му се у хришћанском учењу допада, а занемарио аскезу и покајање, што би било погубно по његово спасење.

У поглављу „Корени религиозности и антирелигиозне мисли у рационализму“ Кандидат продужава са стратегијом окретања оштрице деконструкције према самом постмодерном дискурсу. Након разматрања питања евентуалног постојања и достижности апсолутне истине, током којег је истакао аналогију између постмодернизма и класичног скептицизма, Суботић се усредсређује на спор језуита са реформацијом. У настојању да дискредитују дух реформације, уверење да је здрав људски разум довољан да се сагледају истине које се налазе у Светом писму, језуити не само што покушавају да обнове схоластичку традицију по којој се религиозна истина не може до краја захватити разумом, него се такође позивају на скептичке аргументе, те управо тиме и сами реafirмишу разум. За калвинисте разум је главна брана неистинама у питањима вере, штавише божански дар чијим посредством се задобија божанско откривење.

Све већа улога разума, који у савезу са чулима, све више успева да открива природне законе, довела је до Декартовог рационализма. Иако је сам Декарт уверен не само у постојања Бога него штавише сматра да је Бог гарант поузданости научног сазнања, временом ће Бог код његових следбеника постати непотребна хипотеза. Декартово разликовање „природне светлости“ људског разума и „натприродне светлости“ божанског откривења, које нас понекад обасјава захваљујући Божијој милости, чинећи нам очигледним истине вере, постепено ће водити ка просветитељству за које је једино истинско светло оно људског разума, док је натприродна светлост наводно пуко фантазирање.

У настојању да преиспита динамичан однос вере и разума у нововековљу, Кандидат разматра Боналову контрапросветитељску критику Декарта и Русоа. За овог мислиоца они су криви што је вера свих замењена разумом свакога, а љубав према Богу и ближњима прорачунима личног интереса. Оптужујући индивидуализам за рушење заједништва и божанског моралног ауторитета, Бонал се залаже за теократску државу. Он се држи институционализоване религије, строге хијерархије, те му је отуда страно испољавање личне религиозности. Да би проценио оправданост Боналових аргумената, Кандидат се враћа на време када хришћанство постаје званична државна религија, те

прати развој хришћанства на Западу. Суботић истиче да током средњег века постоји изражени контраст између снажне и млаке религиозности, аскетског монашког духа и корумпираног свештенства. Јавне теолошке полемике указују на растући значај разума. Још много пре Лутера и Калвина рађа се својеврсно „лудило за знањем“, о чему најбоље сведоче експерименти с људима Фридриха II. По Суботићу, институционални црквени утицај није гаранција искреног религиозног осећања.

Кандидат се осврће и на Берково гледиште да су француски револуционари „атеистички и убилачки варвари“. Будући да су се они инспирисали филозофијом просветитељства, негативно светло пада како на овај покрет тако и на сам разум који претендује на суверено право да све изложи својој критици. За разлику од Берка, Суботић сматра да је крајње упитно генерализовати просветитељство као атеистично. Мада је свакако било просветитеља који су се одликовали атеизмом, неки од њих су сматрали да је управо религија од користи за социјални мир. Тумачећи гледишта Бонала и Берка, Суботић с правом истиче да су они значај религије видели пре свега у улози кохезионе друштвене снаге, док су занемаривали лични однос верника према Богу.

У анализи Дарвинове теорије еволуције Кандидат показује да редукционистичко свођење напретка на борбу за опстанак не оставља простор за објашњење развоја човекове духовности. Откуд нпр. извире човекова потреба за музиком и моралношћу када они немају никакву улогу у опстанку? За разлику од неких гледишта током XIX века, Суботић наводи чињеницу да нико од научника данас не верује у постојање нерелигиозних народа. Ослањајући се на Отово тумачење феномена светог, Суботић сматра да је човек изворно заиста *homo religiosus*. Музика и религија су сродни, смисао за лепо сродан је смислу за божанско, мистерија је оно што је заједничко уметности и религији.

Анализирајући Раслову теоријску позицију, Суботић показује да енглески филозоф, упркос томе што не налази разумско оправдање за веру у Бога, ипак сматра да је вера у Бога, односно истину или лепоту, универзална антрополошка потреба. Расл не робује сцијентистичкој вери у начелну доступност апсолутне истине науци, већ увиђа значај искуства појединачне личности.

У настојању да покаже конвергенцију религиозних и математичко-природнонаучних увида, Кандидат значајну пажњу посвећује Пенроузовим

разматрањима ове проблематике. Дотични савремени математичар и физичар сматра да математичке формуле имају много више статус открића него изума. За разлику од Хилберта који је тврдио да се у математици ради о формалној игри симболима, Пенроуз у прилог теорији математичког платонизма наводи Геделову теорему. Осим тога, Пенроуз указује да је загонетни феномен свести тешко објаснити еволуционистичком концепцијом природног одабирања. Док заступници неуралног натурализма, у складу са Дарвиновом еволуционистичком теоријом, искључују сврховитост, Пенроуз тврди да је у еволуцији очигледан „успон“ према некој будућој сврси, те у прилог свог става наводи пример атомског распореда у квазикристалним супстанцама. Што се тиче функционисања људског мозга, које неурални натуралисти тумаче као извршавање компликованог алгорита, Пенроуз сматра да се природним одабирањем не може успоставити такав алгоритам. Напротив, феномен „пластичности мозга“, који се сликовито може представити као рачунар који се непрекидно мења, упућује на интелигентног Творца а не на слепу игру природних сила.

Такво гледиште додатно ојачава аргументација Френсиса Колинса, познатог генетичара, који је својевремено био на челу Пројекта људског генома. Управо захваљујући научним истраживањима, Колинс је од почетног атеизма доспео до позиције теистичке еволуције. По Колинсу, библијски Бог јесте Бог генома. Он се може поштовати и у храму и у лабораторији. За редукционистичко мишљење необјашњив је феномен несебичног алтруизма, баш као и свест о моралном закону и универзална тежња ка Богу. Суботић се слаже са Колинсовим ставом да сукоб између науке и духовности никада није био нужан, да се Бог и наука штавише међусобно ојачавају.

Одбацујући редукционистички начин мишљења, који није у стању да сагледа надумну димензију религије, Кандидат нас упознаје са хеуристичком димензијом науке. Научници се наине не ослањају само на разум, већ инспирацију за своја открића добијају и из сфере несвесног, односно надсвесног. Након што је навео сличност стања бљеска интуиције у научним открићима са мистичким доживљајима, као и мишљење математичара Ракера да је духовна потрага за апсолутном бесконачношћу облик душевне потраге за Богом, поткрепљено Канторовом опаском да је он сам у свом научном раду био пуки тек преносилац идеја које му је Бог откривао, Суботић закључује да савремена наука није у супротности са религијом, као што су то сматрали неки у XIX веку, већ да напротив често нуди убедљиве аргументе у прилог религијских учења.

У поглављу „Ка мистичком језгру религије“ Кандидат настоји да се приближи мистичком језгру религије, уверен да је оно неупоредиво значајније од било које институционалне форме религије. Да би се теоријски приближио том језгру религије, он најпре разматра научна достигнућа квантне физике, да би преко тумачења Фромовог разликовања ирационалне и рационалне вере, односно ауторитарне и хуманистичке религиозности, доспео до проблема парадоксалне логике и мистичког искуства.

Кандидат је свестан проблематичности било каквог говора о мистичком искуству. Пре свега, мало је њих који су заиста доживели мистичко искуство, а чак и они који су имали ту срећу да га доживе, захваљујући свом подвижничком труду и вишој милости, нису у стању да о томе извисте, јер су наше речи примерене искључиво за онострану сферу, те све што се може рећи представља индиректно сликовито казивање о оном надумном и непојмовном, те више наликује на пуко муцање него на логичан говор. Но иако и сам није доживео пуноћу мистичког искуства, Кандидат, захваљујући свом уметничком сензибилитету, поседује макар слутњу о оном мистичком. Стога се он усуђује да наговести оно што често остаје скривено онима који на једностран начин говоре о религији, уверени да пуко разобличавање непримереног понашања појединих свештеника само по себи дискредитује религију као такву.

Будући да се труди да, кад год је то могуће, респектује научни приступ свету, Кандидат нас упућује на научно-емпиријску евиденцију постојања мистичког искуства „као форме стања измењене свести“. Позивајући се како на истраживања психолога, и то не само оних теистичке него и оних агностичке и атеистичке оријентације, тако и на сведочења великих мистика, Суботић износи уверљиве аргументе у постојање мистичких искустава. Ако имамо у виду оно што „о океанском осећању“ света (Фројд), о тзв. „врхунском доживљају“ (Маслов) говоре психолози који нису били верници, нећемо смети тек тако да одбацимо као пука бунцања мистичке описе нетварне светлости.

Да би нас увео у проблем мистичког искуства, Кандидат се најпре позива на Гардеову феноменолошку дескрипцију овог феномена. По Гардеу, под мистиком треба подразумевати доживљајно искуство апсолутног, при чему мистична спознаја измиче могућности изражавања апстрактном рефлексијом. У свим мистичким традицијама присутан је феномен осећања „прекида говора“, при чему су будући описи тог искуства осуђени на драстичну непотпуност. Но најважнији индикатор да се заиста ради о

аутентичном мистичком стању а не пукој прелести (духовној заблуди) јесте одрицање од сваког еготичког враћања на себе.

Кандидат прихвата уобичајено разликовање два типа мистике: пут иманенције, где се ја поистовећује са Собом (нпр. са *atman*-ом, као што је случај у хиндуизму), и пут трансцендирања, где се ја поистовећује са Богом, односно са нетварним божанским енергијама, као нпр. у исихазму. Што се тиче феномена мистичке светлости, Суботић, позивајући се како на Елијадеа тако и на мистике као што су Св. Григорије Палама, Мајстор Екхарт, Рабија, као и на далекоисточну мистичку традицију, сматра да је искуство било прожетости том светлошћу било упијености у њу карактеристично за све мистике.

Будући да живимо у православној духовној средини, Суботић није пропустио да се осврне и на однос појединих православних теолога према мистичкој традицији других религија. Под критичком лупом Кандидата нашло се гледиште познатог православног теолога, епископа Атанасија Јевтића, који инсистира на томе да се човеково мистичко сједињење с Богом суштински разликује од пантеистичког јединства у коме долази до растварања људске личности у некавом безличном божанском свејединству. Без разлике да ли се човек утапа у Биће (апсолут), као што је случај код Плотина или хиндуиста, или у Небиће (нирвану), као у будизму, људске личности више нема. Увек следећи начела интелектуалне честитости и добронамерности, Суботић признаје да није у стању да, због лишености личног мистичког искуства, донесе суд о томе да ли је такво гледиште сасвим исправно. Наиме, будући да мистичка стања измичу логичком мишљењу, питање је да ли заиста ја сасвим ишчезава у божанском свејединству или је оно напротив управо тада најинтензивније свесно себе. У прилог те дилеме Суботић наводи речи индијског мистика Шри Јуктешвара, по коме се душа просветљене особе у тренутку смрти сједињује „са Бесконачним, а да при том не губи ништа од своје индивидуалности“.

На крају разматрања проблема мистичког искуства Кандидат признаје да мора делимично да модификује своје очекивање да ће се напетост између личног идентитета и религиозности разрешити у доживљају мистичког искуства. Но по њему је ипак неоспорно да се „почетни параметри ја, ега и личног идентитета, непосредно пре и током мистичког искуства преносе у нову димензију која нам није достижна“. Суботић се слаже са мишљењем Петра Јевремовића да ћемо „у темељу свачијег персоналног/личног идентитета наћи поистовећивање, које је увек поистовећивање са

Другим, а у религији је реч о апсолутно Другом“, те тврди да се осећање трансценденције „уграђује у саму срж психолошке самоизвесности субјекта“, те „уколико се изгуби упориште у Другом, изгубиће се упориште у себи“.

У „Закључку“ Кандидат најпре укратко подсећа на пређени пут, резимирајући основне токове своје разуђене аргументације, што је од велике користи за читаоца, будући да га припрема за суочавање са резултатом пређеног пута. Аутор рад закључује тврдњом да је успео да оправда методолошку дистинкцију „између идентитета ега као бића човека који живи у простору и времену, тежећи уобичајеним људским добрима, и идентитета оног преостатка у оквиру Ја, који можемо назвати духовним, и у коме се огледа иманентност трансценденције“.

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације:

Препознавањем горуће теоријске потребе за што прецизнијим одређивањем појмова као што су лични идентитет, его, духовно ја, религија, аутентична религиозност, религијска идеологија, Кандидат је успео да створи предуслове за сталожен и непристрасан приступ комплексном и тајновитом феномену религије, што може бити од великог значаја како за филозофију религије и антропологију, тако и за психологију религије, социологију религије, политологију религије, па чак и за школску теологију. Такође је уверљивом и аргументованом критиком једностраних форми дискредитовања религије, пре свега сцијентизма и постмодернизма, оповргао свођење религије на некакву врсту сујеверја, манипулације, тобожње примитивности и непросвећености човека. Диференцирањем аутентичне религиозности од религијске идеологије показао је да религија као једнострана, изопачена идеолошка форма заиста може бити извор нетрпељивости и друштвених конфликта, али да се религија ипак не сме поистовећивати са њом, будући да управо аутентична религиозност доприноси моралном и духовном преображају личности, што би могло водити ка успостављању мира и разумевања међу људима. Овим увидом аргументовано је показао лимитираност политолошког разумевања религије, којем најчешће остаје скривена истинска, духовна димензија религије. Такође је показао на недовољност сваког спољашњег приступа религији, нпр. оног социологије, који се своди на статистичка поређења нечијег учешћа у религијским обредима, али и психолошког, уколико остајемо на пуком душевном нивоу а не уздигнемо се до духовног, филозофског, уколико се остане на апстрактном

интелектуалном нивоу а не искуси димензија светог. Након разматрања различитих духовних традиција, кандидат је успео да нам приближи мистичко језгро религије, да нас упуту где треба тражити извор аутентичне религиозности. На основу више примера из различитих мистичких традиција Кандидат је показао да човек у мистичкој екстази, када је испуњен нетварним божанским енергијама, осећа свејединство читавог човечанства, штавише читаве творевине, те он тада воли чак и непријатеље као самог себе, што је незамисливо за све оне који нису искусили надумно стање мистичког јединства. Консеквенца тог увида је да истински миротворац јесте само онај ко има духовни мир у себи, да духовни мир којим светитељ зрачи неупоредиво више доприноси светском миру од најразличитијих активности свих миротворачких организација, јер све те тзв. миротворне особе заправо немају унутрашњи мир, а имају претензију да га успоставе у социјалној сфери. Осим теоријског доприноса сагледавања мистичког језгра религије, Кандидат као да имплицитно апелује и на све нас, било да смо религиозни или не, да покушамо да у себи активирамо скривени религиозни потенцијал, чиме бисмо искусили духовна благодатна стања љубави, мира и радости, те на основу личног искуства спознали шта заправо значи аутентична религиозност.

6. Закључак:

Ако је неко веровао да ће га теоријско путовање, приликом којег је читалац принуђен да заједно са аутором следи различите стазе и богазе, тј. да искушава најразличитије типове аргументације и одмерава различита гледишта, довести до некаквог крајњег циља, којим бисмо добили дефинитивне одговоре на сва питања и разрешили све проблеме, могао би да се осети помало разочаран. Међутим, ако је смисао путовања управо у узбудљивости самог путовања а не у пуком одредишту, онда докторска теза заслужује највише похвале, поготово што нас подстиче не само на нова питања него и упућује на неопходност темељне запитаности у погледу наше властите егзистенције. Брижљивост с којом Кандидат приступа сваком становишту, начин на који одмерава његову оправданост и предлаже кориговање и унапређивање датог становишта за сваку је похвалу. Кандидат је пошао од имплицитног разликовања ега и духовног ја, да би на крају опет наизглед дошао до почетне тезе. Међутим, све оно што смо с њим искусили на путу не само што потврђује теоријски значај тог разликовања, не само што нас охрабрује на потребу за дедуковањем свих теоријских консеквенци тог разликовања, него садржи и духовну димензију апела за подвижнички напор

сагоревања властитог ега, што би водило успостављању нашег истинског идентитета, тј. духовног ја.

Будући да је дисертација урађена у свему према одобреној пријави, да се ради о оригиналном и самосталном научном делу, поготово што својим квалитетом надилази ниво уобичајених дисертација, сматрамо да су се стекли сви услови за њену јавну одбрану.

У Београду, 18. 7. 2018.

Чланови Комисије:

Проф. др Мирјана Васовић

Др Маринко Лолић (научни сарадник, Институт друштвених наука)

Проф. др Зоран Кинђић (ментор)
